

TRADIȚIE ȘI MODERNITATE ÎN PROZA LUI MIGUEL ÁNGEL

ASTURIAS

Rodica GRIGORE, Associate Professor Ph.D.,
„Lucian Blaga” University of Sibiu

Abstract: *This essay explores the different elements constructing Asturias's narrative, concentrating on the novel "Hombres de maíz" ("Men of Maize"). Published in 1949, three years after "El Señor Presidente", this novel establishes the aesthetic principles of magic realism, being a fundamental step forward in the field of Latin-American fiction. Nevertheless, Hombres de maíz uses some traditional Mayan elements exquisitely combined by the author with certain surrealist techniques, thus the strong and convincing effect on the reader. This novel becomes a unique literary construct that transforms the Mayan legacy not only into a formal element, but into a major preoccupation of a writer convinced that only the cultural past of Latin America could represent a key for its future development.*

Keywords: Mayan tradition, magic realism, surrealist technique, narrative strategy, symbol.

După lovitura de stat militară care are loc în Guatemala în anul 1921, mulți oameni de cultură, printre care și Miguel Angel Asturias, sunt siliți să părăsească țara din cauza persecuțiilor politice. După o scurtă ședere la Londra, unde intenționa să studieze economia politică, Asturias se stabilește la Paris, rămânând aici până în anul 1933. Studiază la Sorbona și e pasionat de cursurile de antropologie și lingvistică ale profesorului Georges Raynaud, prelegerile acestuia vizând „Miturile și religiile Americii prehispanice”. Intră în legătură cu mișcarea suprarealistă franceză, devenind unul dintre apropiații lui André Breton și tot acum îi cunoaște pe Jean Cocteau, Louis Aragon, Tristan Tzara, Pablo Picasso; ia contact cu numeroși scriitori latino-americani, între care Alejo Carpentier, Arturo Uslar Pietri sau Alfonso Reyes. Este din ce în ce mai interesat de vechea cultură maya, începând să traducă în limba spaniolă, împreună cu José María González de Mendoza, epopeea indienilor „quiché”, *Popol Vuh*, după versiunea franceză a lui Raynaud. Lucrează la definitivarea romanului *Domnul Președinte*, pe care îl rescrie de mai multe ori.

În anul 1928, scriitorul revine pentru scurtă vreme în Guatemala, unde ține o serie de conferințe la Universitatea Populară, textele respective fiind publicate apoi în volumul intitulat *La arquitectura de la vida nueva*

(*Arhitectura vieții noi*), apărut la finele aceluiași an. Dezamăgit de situația politică și economică a țării sale, Asturias se referă, uneori, la Guatemala ca la „o țară care nu există”, din cauză că, pe de o parte, este dominată de marii proprietari sau oamenii de afaceri străini, iar pe de alta, deoarece mulți dintre conașionalii săi ignorau extraordinara moștenire culturală precolumbiană, considerând-o „demodată și inutilă” în contextul secolului XX. În paralel cu studiul vechilor texte ale Americii precolumbiene, Asturias valorifică sugestiile legendelor și miturilor pământului său natal și definitivează volumul *Leyendas de Guatemala (Legende din Guatemala)*, care e publicat la Madrid, în 1930. Tot în acest an, apare traducerea în franceză a cărții menționate, care beneficiază de prefața entuziastă a lui Paul Valéry, iar succesul este imediat, scriitorul fiind recompensat cu Premiul Sylla Monségur, în anul 1931.

În anul 1944, se încheie, în Guatemala, dictatura lui Jorge Ubico, în timpul căreia Asturias nu publicase decât poezie, însă continuase să lucreze la definitivarea romanului *Domnul Președinte*. Fragmente din această carte sunt citite clandestin, în cadrul unor reuniuni secrete desfășurate în mediile culturale ale patriei sale, din cauza temei asupra căreia se concentra autorul, și anume dictatura și efectele sale asupra lumii latino-americane. Imaginea dictatorului („Domnul Președinte”) este extrem de puternică și de sugestivă, Asturias încadrându-se, din acest punct de vedere într-o ilustră descendentă, tema fiind consacrată în literatura Americii de Sud: să amintim doar romanele *Amalia* (1854), de José Marmol sau *Fiebre (Febra, 1939)*, de Miguel Otero Silva. Scriitorul de față deschide, însă, calea și pentru o serie de continuatori literari excepționali, de la Mario Vargas Llosa, cu *Conversación en La Catedral (Conversație la Catedrala, 1969)* la Augusto Roa Bastos, cu *Yo, el Supremo (Eu, supremul 1974)*, Alejo Carpentier, cu *El recurso del método (Recursul la metodă, 1974)* sau Gabriel García Márquez, cu *El otoño del Patriarca (Toamna Patriarhului, 1975)*.

În același timp, însă, Asturias se concentrează asupra unei noi metode de creație, pe care o va și discuta, ulterior, în numeroase intervenții publice sau conferințe: „Între <<real>> și <<magic>> există o a treia categorie a realității. E vorba despre o îmbinare a vizibilului cu intangibilul, a halucinației cu visul. E ceva asemănător cu ceea ce încercau să realizeze suprarealiștii grupați în jurul lui André Breton și e ceea ce am putea numi <<realism magic>>. [...] Un indian sau un metis dintr-un sătuc oarecare ar putea să descrie ca și cum ar fi văzut cu ochii lui o piatră uriașă transformându-se într-un om sau într-un nor. Aceasta nu e vreo realitate tangibilă, ci implică o înțelegere profundă a forțelor supranaturale. De aceea, atunci când trebuie

să-i dau un nume, să-i pun o etichetă literară, o numesc <<realism magic>>¹, spunea Miguel Ángel Asturias, încercând să definească noul stil al operei sale – nou în contextul literaturii latino-americane a anilor '40 – în cadrul unui interviu realizat de biograful său Günter W. Lorenz.

După părerea multor exegeți, încă de la apariția romanului *Domnul Președinte* al lui Asturias, în 1946, se poate vorbi, în adevăratul sens al cuvântului, despre realismul magic sud-american, ca formulă literară și ca viziune estetică. În egală măsură, „boom”-ul latino-american al anilor '60 – '70 (reprezentat de autori aparținând generației următoare, precum Gabriel García Márquez, Mario Vargas Llosa, Carlos Fuentes sau José Donoso) are, în Asturias, cel mai de seamă precursor. Pentru înțelegerea adecvată a operei marelui reprezentant al Guatemalei, laureat al Premiului Nobel pentru Literatură în anul 1967, cititorul trebuie să țină seama de profunda influență pe care a exercitat-o asupra sa cultura precolumbiană, dar și să evalueze cât mai corect modul în care scriitorul a răspuns provocărilor culturale ale modernității. Elementele specifice viziunii mayașe se regăsesc la tot pasul în modul în care Asturias tratează magicul și miraculosul, în vreme ce ecourile suprealismului, prietenia scriitorului cu Paul Éluard și impactul pe care l-a avut asupra sa lectura romanului lui James Joyce, *Ulise*, sunt evidente în strategiile narrative prezente atât în *Domnul Președinte*, cât și (mai ales) în *Oameni de porumb*.

Hombres de maíz (1949) este o îndrăzneță, arborescentă și extrem de elaborată construcție romanescă, menită a aduce în prim plan vechile legende mayașe, dar și de a stabili un implicit dialog între elementele tradițional-indigene ale culturii latino-americane și aspectele moderne ale acestui univers. Metoda realist-magică e, acum, distilată și perfecționată, discursul fiind îmbogățit cu întregul arsenal de semnificații al mitologiei precolumbiene. Titlul cărții provine din legenda mayașă conform căreia omul s-ar fi născut din porumb („Zea mays”) și evidențiază sacralitatea acestei plante, aliment ritualic pentru mayași, însă cultivat în perioada contemporană intensiv, doar pentru obținerea profitului material, și fără respectarea vechilor norme de comportament din societatea tradițională. Cu toate acestea, construcția romanescă în ceea ce are ea mai durabil este mai cu seamă rodul imaginației prodigioase a lui Asturias. Conflictul este axat în jurul tensiunilor dintre o comunitate indigenă, din rândul căreia se remarcă Gaspar Ilóm, și străinii veniți de aiurea, care vor să-și exercite dominația asupra acesteia cu scopul de a se îmbogăți. Stilul complex și noile

¹ Gunter Lorenz, *Entrevista con Asturias*, *Mundo Nuevo*, 43 (1970), p. 37.

modalități narative utilizate de scriitor au făcut din *Oameni de porumb* una dintre creațiile reprezentative ale întregii literaturi din acest spațiu cultural. După cum a demonstrat, printre alții, criticul Gerald Martin, *Oameni de porumb* este „unul dintre cele mai accentuat antropologice romane scrise vreodată”², Asturias știind cum să utilizeze, aici, surse extrem de numeroase și de diverse – de la *Popol Vuh*, cartea sacră a civilizației mayașe, și până la detalii ce țin de etnografia Guatemalei, la elemente impuse în literatura hispană încă din creațiile Secolului de Aur ori la tehnici suprarealiste. Numai că toate acestea sunt filtrate prin experiența personală, trecute prin semnificația amintirilor primilor ani ai copilăriei, marcați de folclorul țării natale, astfel încât scriitorul va avea dreptate să afirme că „magia e, pentru personajele mele, un soi de a doua limbă, sau un limbaj complementar care le ajută să-și explice și să exprime universul exterior.”³ De aici provin și accentele ontologice care definesc formula realist magică practică de Asturias, în sensul că, pentru el, literatura are (și) menirea de a zugrăvi o realitate ce depășește cu mult țelurile estetice ale realismului tradițional. Romanul acesta va demonstra, deci, o profundă conștiință artistică, dublată de o știință a narațiunii fără egal până atunci – și egalată de puține ori după aceea – în literatura latino-americană și nu numai.

„Am ascultat mult, am presupus câte ceva și am inventat restul”⁴, spunea autorul în încercarea de a-și defini capacitatea de redare a concepției despre lume a populațiilor indigene din Guatemala, precum și atmosfera de legendă ce caracterizează această atât de aparte lume. Invenția despre care vorbește Asturias este, de fapt, o reluare a tehnicii suprarealiste a dicteului automatic, plus respingerea viziunii raționalist-realiste a deceniilor precedente, totul pus, însă, într-un nou context, anume cel al universului rural tradițional al Guatemalei. După cum unii exegeți au afirmat, *Oameni de porumb* „înseamnă, la nivelul receptării, combinarea stilului lui Lautréamont cu cel din *Popol Vuh*, fără a ignora, însă, scopul declarat al scriitorului de a contribui la definirea mai clară a identității naționale a patriei sale.”⁵ Dar statutul de text întemeietor pentru formula realismului magic pe care îl are fără doar și poate romanul de față se datorează, deopotrivă, artei lui Asturias de a umple într-un mod cu totul aparte golurile inerente ce apar ca urmare a acestei diferențe de viziune – cea realist-tradițională, pe de o parte,

² Gerald Martin, *Theme and Structure in Asturias's Hombres de maíz*, in *Modern Language Quarterly*, 30 (1969), p. 585.

³ Gunter Lorenz, *op. cit.*, p. 40.

⁴ *Ibid.*, p. 42.

⁵ Roberto Gonzalez Echevarria, *Isla a su vuelo fugitiva. Ensayos criticos sobre literatura hispanoamericana*, Madrid, José Porrua Turanzas, 1983, p. 76.

și cea înrudită (chiar dacă nu totalmente identică) cu aceea având deschideri spre fantastic, magic sau miraculos.

Cartea se încheie într-o tonalitate ce păstrează viu semnul speranței dar, cu toate acestea, *Oameni de porumb* este unul dintre cele mai admirabile romane centrate pe tema (temele?) pierderii, Asturias accentuând nostalgia, ca efect artistic ce potențează mesajul, dar și ca mijloc prin intermediul căruia el însuși, ca autor, poate să evoce în modul cel mai adecvat sentimentul anterior al deplinătății ființei, al unei perfecțiuni care, acum, a fost cu desăvârșire pierdută. Ideea de unitate primordială e reprezentată, în *Oameni de porumb*, încă de la început, prin prezentarea simbolicei uniri (identificări de-a dreptul hipnotice) a omului cu natura – a se citi, cu pământul, dublată de expresia în plan uman a acesteia, și anume prin uniunea principiului masculin cu cel feminin, toate interpretate adesea în conformitate cu ideile lui C.G. Jung. De altfel, chiar epigraful romanului („Aici femeia, eu, adormitul”) trimite tot la momentul, prezentat în tehnica onirismului, al contopirii masculinului cu femininul în vederea atingerii nivelului de comuniune sacră a umanului cu naturalul, în sensul pe care îl dă acestei comuniuni mitologia mayașă. Numai că imediat starea aceasta privilegiată e amenințată și, în scurt timp, distrusă de intruziunea brutală a capitalismului sălbatic și de efectele colonialismului, resimțite pretutindeni în America Latină. Mai cu seamă defrișările abuzive, distrugerile nesăbuite ale pădurilor seculare, incendierile puse la cale de marile companii pentru ca, în felul acesta, să se poată cultiva porumb pe suprafețe tot mai întinse sunt „vinovații” pentru starea precară în care fostul paradis natural și uman a ajuns să se găsească – și să se zbată. Se rupe, astfel, legătura fundamentală între om și pământ, natura se simte amenințată și nu se mai face auzită de ființa umană aflată și ea în derivă. Acel matriarhat transcendetă la care se face frecvent aluzie prin identificarea glii cu mama primordială e anulat și el, iar comunitățile indigene se simt tot mai părăsite și mai amenințate.

Oameni de porumb nu descrie, însă, doar distrugerile provocate de nesăbuiința capitalistă, ci celebrează rezistența umană, capacitatea locuitorilor Guatemalei – în mod simbolic, ai întregii Americi de Sud – de a se ridica împotriva tuturor acestor amenințări, pentru a salva ce se mai poate din vechea lumea miturilor și credințelor ancestrale. Conducătorul luptei e Gaspar Ilóm, protagonistul cărții al cărui nume, în paranteză fie spus, e preluat de la acela al unui cunoscut conducător al rezistenței indigenilor, iar soarta sa, chiar dacă tragică, trezește speranța și dă curaj membrilor micilor comunități indigene. În acest punct, trebuie să ținem seama și de un amănunt legat de biografia lui Asturias însuși: Rodrigo Asturias Amado, fiul cel mare al scriitorului, a făcut parte, sub numele de

„Gaspar Ilóm” (identic cu cel al personajului din *Oameni de porumb*) din gruparea de gherilă cunoscută ca „Unidad Revolucionaria Nacional Guatemalteca” (U.R.N.G.), care a opus rezistență guvernelor militare ce s-au succedat la putere în anii '80, în perioada Războiului Civil din Guatemala.

Primele pagini ale cărții, marcate de repetiții și de un ton de litanie, excelent deprins de Asturias din bocetele și rugile specifice zonelor rurale ale Guatemalei, marchează destrămarea definitivă și irevocabilă a vechiului acord stabilit între nivelul magic și cel al realității cotidiene, ambele putând fi percepute, anterior, cu ușurință de către oamenii care respectau vechile tradiții și își duceau zilele în conformitate cu acestea. Numai că acest echilibru se strică, iar somnul (literal și simbolic), pe pământ, la marginea pădurii, al lui Gaspar Ilóm alături de soția sa, numită Păduchioasa Mare, e întrerupt cu brutalitate: „Gaspar Ilóm îngăduie ca pământului din Ilóm să i se fure visul din ochi. Gaspar Ilóm acceptă ca pământului din Ilóm să i se smulgă pleoapele cu securea... Gaspar Ilóm îngăduie ca pământului din Ilóm să i se pârlească ramul ciuntit al genelor în văpaia lunii de culoarea furnicii bătrâne... Gaspar Ilóm clătina din cap într-o parte și în alta. Să nege, să strivească acuzația pământului adormit cu rogojină cu tot, cu umbra și cu nevastă-sa și îngropat cu morții și cu ombilicul lui, fără a se putea izbăvi de un șarpe încolăcit de șase sute de mii de ori în glod, lună, păduri, ploi, munți, păsări și vuiete răsunând în juru-i.” Limbajul romanului are numeroase afinități cu arta povestirii orale și cu vechile rituri ale Guatemalei, iar reelaborarea metaforică a textului duce imediat cu gândul la incantațiile despre care, de altfel, Asturias a vorbit în repetate rânduri, subliniindu-le importanța pentru lumea tradițională a Americii Latine.

Pentru a obține efectul specific tipului de scriitură realist magică pe care-l practică, scriitorul distruge în mod deliberat cronologia și nu mai organizează faptele în ordinea desfășurării, ci în aceea a importanței lor din punctul de vedere al simbolurilor pe care le exprimă. De aceea, nici unitatea romanului privit în ansamblu nu mai derivă din vreo structură temporală tradițională, evoluția subiectului fiind marcată de un extrem de elaborat cod al asocierilor bine gândite ale unor semnificații profunde – pe care doar lectura integrală a cărții le poate dezvălui până la capăt. Vechea linearitate a modelelor raționaliste e, deci, anulată, iar construcția personajului devine și ea fluidă, identificarea între uman și natural făcând, nu o dată, dificilă descifrarea sensului – sensurilor mereu multiple ale textului.

Pe de altă parte, este clară structura inițiativă a evoluției protagonistului, a cărui trezire bruscă, în urma reproșurilor pământului-mamă, e urmată de o simbolică renaștere care îl ajută să se detașeze mai ușor de toate legăturile care îl țineau aproape de universul uman, de soție și de copii, ca și de

comunitatea sa, pentru a putea să-și asume rolul de conducător al unei lupte inegale cu forțele albilor, ale lumii banului în general, tocmai pentru restabilirea drepturilor și deminității comunității pe care, pentru a fi mai puternic, trebuie să-o părăsească temporar.

Trezirea sa, excelent prezentată în *Oameni de porumb*, amintește și de o tema frecventă în poezia aztecă, foarte bine cunoscută și mult apreciată de Asturias, și anume aceea a luptătorului care ezită la început, îmboldit fiind de un zeu îndărătnic, să pornească la război⁶, dar când o face se identifică cu noua misiune pe care și-o asumă în numele tuturor alor săi: „Și a auzit, a auzit cu propriile-i urechi: <<Iepuri galbeni pe cer, iepuri galbeni pe munte, iepuri galbeni în apă se vor război alături de Gaspar.>> Gaspar Ilóm va începe războiul mânat de propriu-i sânge, de propriu-i râu, de propria-i vorbă plină de noduri de nedesfăcut. Cuvântul pământului devenit flacăra solară a fost gata să ardă urechile de foaie de porumb ale iepurilor galbeni pe cer, ale iepurilor galbeni pe pământ, ale iepurilor galbeni în apă, dar Gaspar s-a prefăcut încetul cu încetul în pământ care cade de unde cade pământul, adică vis care nu găsește umbră ca să viseze pe pământul lui Ilóm.”

Lupta lui Gaspar Ilóm va viza în special pedepsirea cultivatorilor de porumb, invadatorii. Iar bătăliile purtate de el reușesc să facă dreptate și să redea oamenilor speranța, până în momentul în care este trădat și otrăvit, cu concursul unui indigen cu sânge amestecat, trecut de partea dușmanilor, Tomas Machojon, ajutat și de soția sa, cu vocație de trădătoare de la bun început, Vaca Manuela. Tragedia, însă, e abia în faza incipientă pentru Ilóm, căci, văzându-l în această stare, soția îl părăsește, consacrand cumva ruptura sugerată încă din primele pagini ale cărții, dar care se dovedește abia acum a nu fi doar aceea între om și pământ, ci și între bărbatul și femeia uniți, anterior, nu doar de dragoste, ci și de convingerea existenței unui spirit sacru care îi adusese alături pentru totdeauna. Acum, Gaspar își pierde nu numai somnul (liniștea), ci și soția (iubirea, stabilitatea interioară). Însă, cu o voință uriașă, el învinge moartea, găsind în sine însuși puterea de a sorbi întregul râu și de a se vindeca, astfel, tot cu ajutorul elementelor naturale.

Numai că, după ce săvârșește acest adevărat miracol, își descoperă camarazii de arme uciși de soldați și decide să se desprindă la rândul său de această lume, aruncându-se tot în apele râului, pentru a se transforma în simbol mitic al rezistenței în fața oricărei amenințări străine, dar și pentru a

⁶ Fernando Alegria, *Nueva historia de la novela hispanoamericana*, Hanover, NH, Ediciones del Norte, 1986, p. 145.

da naștere legendelor – singurele în stare să mai păstreze, după părerea lui Asturias, spiritul de sacrificiu al indigenilor și capacitatea lor de a simți natura prin propria ființă. Înainte de a se stinge, însă, oamenii lui Ilóm își blestemă asupritorii, fără a-i uita pe trădătorii de care aceștia se serviseră, acuzându-i în primul rând pentru sacrilegiul comis prin vinderea lui Gaspar. Nu e o surpriză că, finalmente, toți cei vinovați vor plăti, romanul lui Asturias urmând, astfel, și modelul structural al legendelor care au marcat vreme de secole lumea latino-americană. Pedepsa cea mai frecventă e stingerea lentă, suferința aparent inexplicabilă, risipirea, sterilitatea, pustierea sufletească sau fizică pe care o trăiesc cei vinovați și familiile lor. Focul care îi lovește acționează, deci, justițiar și purificator, reprezentând replica în cheie simbolică a pârjolului pe care îl puseseră la cale lacomii cultivatori de porumb și care se sfârșise cu distrugerea comunităților tradiționale.

Ținând seama de frecvența cu care apare în paginile romanului, unii critici au considerat chiar că focul poate fi considerat un adevărat personaj al acestei uluitoare cărți, devenind, deopotrivă, principiul său de construcție⁷. Chiar cuvintele rostite în anumite momente de Gaspar Ilóm devin limbi de flacăra, ce însuflețesc sau, după caz, distrug, pedepsind, vinovații pentru declinul unei lumi căreia i se anulaseră vechile legături cu glasul gliei. Dovadă că protagonistul, la fel ca și tovarășii săi care blestemă asupritorii, are acces la acel limbaj magic, ancestral, în care cuvântul și obiectul erau același lucru, la fel cum același lucru erau și cuvântul și fapta. Vechile disocieri între magic și real, între mit și istorie se contopesc, în *Oameni de porumb*, pentru a da glas unei structuri discursive și simbolice cu adevărat unice. Tocmai de aceea, sarcinile pe care le are de îndeplinit eroul sunt exprimate astfel: „Vezi, Păduchioaso, curând are să-nceapă forfota. Trebuie să curățăm pământu’ din Ilóm de ăia care doboară copacii cu securea, de ăia care mistuie muntele cu focurile, de ăia care stăvilesc apa râului ce adoarme curgând și deschide ochii în băltoace și putrezește de somn... cultivatorii de porumb... ăia de-au isprăvit umbra, căci pământul care cade din stele găsește unde să-și viseze pe mai departe visul pe pământul lui Ilóm, ori, dacă nu, pe mine mă adorm pe veci. Adună niște trențe și să punem într-o bocceluță ceva bucate, să nu lipsească turtele de mălai, pastrama, sarea, ardeiul, cele trebuincioase la război.” Sau: „Gaspar merge pentru toți cei care au mers, toți cei care merg și toți cei care vor merge. Gaspar vorbește pentru toți cei care au vorbit, toți cei care vorbesc și toți cei care vor vorbi.

⁷ Gerald Martin, *Pattern for a Novel – An Analysis of „Hombres de maiz”*, in „Revista de Estudios Hispánicos”, 1971, p. 87.

Asta spuneau bătrânii satului cultivatorilor de porumb. Furtuna își bătea tobele în locașul porumbeilor albaștri și sub țărâna norilor în țarină.”

Realismul magic, deci, așa cum îl înțelege și îl practică Asturias, nu se limitează să fie doar o problemă de reprezentare, ci și o critică a lecturii, după cum numeroase exemple din romanul *Oameni de porumb* demonstrează extrem de convingător. Asturias procedează în mod foarte inteligent – el păstrează întotdeauna o oarecare distanță față de personajul protagonist, fie el și narator, transformând, de fapt, această nouă instanță narativă într-o voce care e capabilă să adopte tonalități și ritmuri diferite, însă niciodată nu se va suprapune peste vocea autorului și nu va încerca în nici un fel să-i ia locul, așa cum se întâmpla, pe fragmente sau doar subtextual, în romanele lui Carpentier. Alejo Carpentier își păstrează rolul pe care-l alege și-l definește de la bun început, și anume de explorator al Celuilalt – căruia nu ezită să-i preia uneori punctele de vedere sau chiar vocea. Asturias, în schimb, decide să și-o păstreze și să nu renunțe la propria individualitate, tocmai ca, astfel, imaginea Celuilalt, de care e întotdeauna fascinat, să fie mai pregnantă, mai convingătoare și mai clar definită.

Bibliografie

- Miguel Ángel Asturias, *Oameni de porumb*. Traducere și note de Lavinia Similariu, București, Editura Univers, 2012.
- Miguel Angel Asturias, *Hombres de maiz*, Madrid, Alianza Editorial, 1982.
- Fernando Alegria, *Nueva historia de la novela hispanoamericana*, Hanover, NH, Ediciones del Norte, 1986.
- Kevin M. Bauman, *Novelistic Discourse As History: Asturias's (Re)Vision of Estrada Cabrera's Guatemala, 1898 – 1920*, in *Romance Language Annual* (4), 1992.
- Giuseppe Bellini, *Narrativa de Miguel Angel Asturias*, Buenos Aires, Losada, 1969.
- Richard J. Callan, *Miguel Angel Asturias*, New York, Twayne, 1970.
- Luis Leal, *Myth and Social Realism in Miguel Angel Asturias*, in *Comparative Literature Studies*, 5 (1968), pp. 237-247.
- Gunter Lorenz, *Entrevista con Asturias*, Mundo Nuevo, 43 (1970), pp. 35-51.
- Roberto Gonzalez Echevarria, *Myth and Archive. A Theory of Latin American Narrative*, Cambridge, Cambridge University Press, 1990.
- Roberto Gonzalez Echevarria, *Isla a su vuelo fugitiva. Ensayos criticos sobre literatura hispanoamericana*, Madrid, Jose Porrua Turanzas, 1983.
- Gerald Martin, *Theme and Structure in Asturias's Hombres de maiz*, in *Modern Language Quarterly*, 30 (1969), pp. 582-602.

Gerald Martin, *Pattern for a Novel – An Analysis of „Hombres de maiz”, Revista de Estudios Hispánicos, 1971.*